

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

К. К. КОСЦЮШКО-ВАЛЮЖИНІЧ
(1847—1907 рр.)

А. І. Романчук

У час, коли критика охопила все наше суспільство й важиться навіть на творчу спадщину тих, кого ми вважаємо фундаторами марксистської теорії, посилення на класиків марксизму-ленінізму у наукових штудіях уже не є обов'язковими. Проте мені все ж хотілося б розпочати аналіз життя і творчості одного з перших дослідників Херсонеса (рис. 1) з цитати В. І. Леніна. «...Про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні із сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»¹. До цього вислову хочу додати, що кожен з нас живе у конкретний історичний час, й наскільки він відповідає вимогам свого часу, наскільки сприяє здійсненню завдань та цілей сьогоденного суспільства, настільки його й буде оцінено як сучасниками, так і нащадками. Ще в давнину писали, що «люди, які увійшли до історії, стають певною мірою безсмертними, хоча вони й сплатили данину смерті, і давно вже завершили своє життя, тому що про них зберігається добра чи дурна слава, залежно від того, добре чи погано вони жили»².

Щоб зрозуміти й оцінити внесок, зроблений К. К. Косцюшко-Валюжинічем у вивчення Херсонеса, слід передусім зупинитися на двох моментах:

1. Що являли собою археологічні дослідження Херсонеса — одного з найвизначніших античних та середньовічних центрів на Півдні нашої країни, на землі давньої Таврики.

2. В яких умовах довелося працювати першому завідувачому Херсонеським городищем.

Початок розкопкам городища поклали роботи Н. Крузе 1827 р. Але описано їх було значно пізніше, коли ненадійна пам'ять вже стерла подробиці відкриття³. В одній з перших праць (1879 р.), присвячених Херсонесу, його характеризують так: «місто це, очевидно, було збудовано неправильно і безладно, ... весь внутрішній простір, якщо відступити трохи від кріпосних стін, забудований був міськими спорудами, але тепер вони зруйновані і лежать самі лише купи каміння»⁴.

¹ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму // Ленін В. І. ПЗТ.— Т. 2.— С. 173.

² Никита Хоніат. История (Пер. К. В. Чельцова).— СПб., 1862.— Т. 1.

³ А. А. Формозов вважає, що першим дослідником Херсонеса був капітан М. Б. Берх, і що саме це спричинилося до суперечності у доповідній записці Н. Крузе про розкопки (Див.: Формозов А. А. К летописи археологических исследований в Северном Причерноморье в первой половине XIX в. // СА.— 1975.— № 1.— С. 172). Відзначимо, що сучасники, а також ті, хто через півстоліття продовжували вивчення руїн Херсонеса, жодного разу не згадали М. Б. Берха як його дослідника, а пов'язували початок робіт на городищі з іменем Н. Крузе.

⁴ Аркас З. Описание Ираклийского полуострова и древностей его: История Херсона.— Николаев, 1879.— С. 14.

Рис. 1. К. К. Косцюшко-Валюжинич.

Мало що додали до розуміння планіграфії та історії міста розкопки, які в 1876 р. мало проводили Одеське товариство історії та старожитностей,— нагляд за розкопками здійснювався існуючим на території Херсонеса монастирем або взагалі випадковими особами (рис. 2).

Можливо, дещо перебільшуючи, голова Археологічної комісії О. О. Бобринський, розпочинаючи організацію систематичних розкопок, писав про період до 1886 р.: «Протягом майже ста років тут копав хто хотів, а щодо заходів по збереженню Херсонеса — влаштуван-

Рис. 2. В'їзд до Херсонеського музею. Дореволюційне фото.

ня прочанського будинку, перетвореного згодом на монастир, офіційні розкопки ОТИС,— користі вони не принесли...» Причини такого становища О. О. Бобринський бачив у відсутності чіткого плану та системи розкопок і допуску до робіт людей, які не мали для того ні відповідних знань (монахи), ні коштів (ОТИС) ⁵.

Не вдаючись до детального аналізу археологічної діяльності на городищі до 1888 р., відзначимо, що попередниками К. К. Косцюшко-Валюжиніча було відкрито близько 10 вулиць, залишки різних споруд, базиліки та храми у центрі міста, а також зроблено висновок про багаточисельність пам'яток ⁶. Але, на жаль, всі ці відкриття не були належним чином зафіксовані. Щоб краще уявити стан справ у Херсонесі, звернемося ще раз до свідчень сучасників. Н. С. Уварова після того, як відвідала Херсонес 1884 р., писала до віце-президента Юргевича: «Жоден із вчених, які відвідали Херсонес, не міг зрозуміти, яким чином ведеться справа заочно Одеським товариством, а завідують тут насправді особи науці невідомі... У звітах не сказано, як велися ці роботи, але напевне відомо було, що велися вони особами, які нехтують наукою... Скільки аркушів вже вирвано з історії Херсонеса отакими невмілими розкопками» ⁷.

Ось яка спадщина дісталась К. К. Косцюшко-Валюжинічу 1888 р.

Розглянемо другий аспект — умови, в яких довелося працювати К. К. Косцюшко-Валюжинічу. Найкраще їх характеризують ті, хто упорядковував справи після смерті дослідника. В. Шкорпіл (директор Керченського музею) писав до В. В. Латишева: «Розкопки у Херсонесі набули останнім часом такого велетенського значення, що керівництво ними треба неодмінно доручити знавцеві цієї справи, або архітекторові, або досвідченому візантиністові.

Але для того, щоб знайти такого компетентного трудівника, треба докорінно змінити ті умови, за яких працював Косцюшко-Валюжиніч. Слід було, по-перше, підвищити платню зав. розкопками; по-друге, повністю перебудувати музей та квартиру при ньому, які більше скидаються на якийсь балаган або хлів, ніж на житло. Стіни низьких та темних кімнат повсюди вкриті плямами, що свідчить про надзвичайну сирість; у ідальні під час зливи або відлиги біжить зі стелі вода, печі страшенно занедбані.

Я переконаний, що при покращенні умов, можна буде знайти людину, яка володіє знаннями, необхідними для такої важливої та відповідальної справи. Роботи покійного та остання книга Бертъе-Деларга «Про Херсонес» переконали мене, що ведення розкопок у Херсонесі було вірним і має велике майбутнє» ⁸.

Описанню побаченого хотілося б протиставити список праць дослідника, які не вийшли друком. «Праці Косцюшко такі:

А) Майже готова до друку праця з численними таблицями про написи на ручках амфор.

Б) Атлас орнаментів на денцях чорнолакових посудин.

В) Нарис історії та археології Херсонесу, який було розпочато з кількох кінців (як переказує В. Рот — зять К. К. Косцюшко-Валюжиніча, небіжчик хотів у квітні 1908 р. піти у відставку, щоб присвятити решту життя написанню цього нарису).

Г) Корпус херсонеських монет у зліпках Рота, незамінний матеріал для видання Олександра Михайловича (О. М. Орешніков — хранитель нумізматичної колекції історичного музею, автор праць з нумізматики Херсонеса) і до нього безліч справжніх монет.

Д) Корпус написів на грузилах (зліпки В. Рота).

⁵ Бобринский А. А. Рапорт от 9.08.1887 р. // Архив ЛОИА.— 1887.— Ф. 1.— Дело 22.— Л. 37.

⁶ Див.: Делянов М. Записка о Херсонесе от 12.06.1887 г. // Архив ЛОИА.— 1887.— Ф. 1.— Дело 22.— Л. 13; Юргевич Н. Инструкция от 13.03.1884 г. // Архив ХГИАЗ.— Дело 37.— Л. 25.

⁷ ГИМ.— ОПИ.— Ф. 17.— Дело 59.— Л. 14—16.

⁸ Архив ЛОИА.— 1908.— Ф. 1.— Дело 5.— Л. 72—73.

Е) Корпус різьблених каменів у зліпках В. Рота»⁹.

До цього слід додати щорічну підготовку до публікації звітів про розкопки, десятки заміток у кримських часописах, численні листи, переповнені турботою про справи Херсонеса, суперечки з приводу відкриттів, фіксації знахідок та інших справ, що заповнювали будні завідуючого городищем. Нарешті — це створення першого музею Херсонеса — Складу старожитностей. Впродовж усіх років розкопки на городищі проводилися практично цілорічно, хоча й не завжди за чітким планом; у чому звинувачував дослідника Д. В. Айналов, тоді — приват-доцент Московського університету. Але ця удавана безсистемність розкопок була викликана будівельною діяльністю на території Херсонеса Військового відомства та Херсонеського монастиря.

Так, критикуючи Косцюшка з приводу методики розкопок, Д. В. Айналов писав 1892 р. до Археологічної комісії: «Розкопки на цей час провадяться без певного плану. Керуються у даному випадку помітними на поверхні землі слідами кладок стін, напівкол абсид та ін. Згідно з даними про топографію міста, можна обрати вірніший шлях до виявлення міста: східну частину — ділянка Феони, головний торг у центрі міста»¹⁰.

На зауваження Д. В. Айналова К. К. Косцюшко-Валюжиніч відповів: «Даремно п. Айналов вважає, що розкопки велися та ведуться без певного плану. У перші два роки я переслідував лише одну мету: зібрати якнайбільше цікавих знахідок, тому що був впевнений, що ІАК визнає незручним провадити щорічні великі грошові витрати, якщо розкопки не дадуть хороших результатів. Ось чому я дійсно обираю у цей час найпомітніші пункти... дозволю собі запитати: чи були б відкриті ті цінні епіграфічні пам'ятки, серед яких чільне місце посідає Присяга, якби не були проведені розкопки у центрі міста, і чи може поручитись Айналов, що на той час, можливо, аж через 10 років, коли розкопки, що здійснюються за його теорією, нарешті дійшли б до площі, де знаходиться храм, освячений 1891 р., і де посажено дерева, монастирське керівництво дозволило б перекопати цю площу?»¹¹.

Отже, фон, умови праці, до яких слід додати також протидію монастиря, що час від часу давалася взнаки (врахуємо й те, що Косцюшко був католиком), певні труднощі та критика частково представлені вище, як і результати подвижницької діяльності дослідника. Результати, що їх недовзначно оцінювали сучасники. Неодноразово О. О. Бобринський відзначав: «... Ви збагатили музей цінними речами давнього побуту й віднайшли цілий том зруйнованих сторінок минулого»¹². В офіційному рапорті голова Археологічної комісії наводить цю саму думку: «Відшуканням цих дорогоцінних знахідок наука зобов'язана надзвичайній ретельності, з якою Косцюшко веде розкопки та особливій його кмітливості»¹³.

Отже, 1888 р. контроль над розкопками бере на себе Археологічна комісія, нагляд за ними було доручено К. К. Косцюшкови-Валюжинічу, науковим консультантом перших двох років розкопок став видатний руський візантиніст М. П. Кондаков. Протягом трьох років Косцюшко був змушений займатися розкопками у Херсонесі одночасно із службою в банку. І лише 1891 р. його призначили на посаду завідуючого розкопками та дали платню від Комісії.

Але вже перші дні роботи на городищі принесли й перші радощі, й перші прикросі, яких згодом буде ще багато за майже 20-річну діяльність К. К. Косцюшка-Валюжиніча.

⁹ *Рапорт* делопроизводителя АК С. Раевского // Архив ЛОИА.— 1908.— Ф. 1.— Дело 5.— Л. 14.

¹⁰ *Архив* ЛОИА.— 1892.— Ф. 1.— Дело 10.— № 27.

¹¹ *Там же*.— Л. 29.

¹² *Письмо* А. Бобринского К. К. Косцюшко-Валюжиничу от 1897 г. // Архив ХГИАЗ.— Дело 39.— Л. 211.

¹³ *Отношение* из ИАК Министру Императорского Двора от 13.11.1902 г. // Архив ЛОИА.— 1894.— Ф. 1.— Дело 250.— Л. 54.

Під час розбирання руїн візантійського міста був знайдений напис — договір з Понтійським царем Фарнаком, у нижніх шарах — монети III ст. до н. е. Це свідчило про те, що тут у попередні часи існувало античне місто, яке було пізніше забудоване.

Для знахідок було пристосовано невелике приміщення при монастирським готелі. Але монахи, які вже не мали змоги вести самостійні розкопки, вимагають звільнити його для власних потреб. Все частіше й частіше звертався Косцюшко до Археологічної комісії: «Невже ще не визріло усвідомлення необхідності побудови музею для Херсонесу, який нам росіянам має бути дорожчим від усяких Помпей»¹⁴.

Науковим результатом першого року розкопок стало відкриття «некрополя давнього Херсонеса, що простягався півколом на великому просторі від відомої печі на березі Карантинної бухти до самої стінки пізнього міста»¹⁵. Згодом 1891, 1894 та 1896 рр. Косцюшко повернувся до розкопок некрополя. Особливо вдалим був 1891 р., коли було знайдено непограбовану могилу з численними знахідками: виробами із скла, пасти, золотими бляшками для одягу, світильниками, посудом. «Цілий маленький музей», — радів Косцюшко¹⁶. Іншим значним досягненням було відкриття гробниці у 1896 р., яка вміщувала велику кількість золотих та срібних речей, серед яких була вражаюча своєю красою та ретельністю виготовлення срібна бляшка із зображенням Афродіти¹⁷. Але всі ці відкриття ще в майбутньому, а поки що перші кроки, хоча й вони були досить відчутними та значними.

Так, 1889 р. розкопки велись у двох пунктах. В одному з них виявлено вулицю, напрям якої був визначений ще за античної доби й зберігся частково аж до пізньовізантійського періоду. На всіх ділянках під пізніми стінами було простежено стіни більш ранніх споруд (головна вулиця Херсонеса). У другому пункті «відкрито великий храм із залишками чудової мозаїки, численних мармурових колон, плит, капітелів, між останніми одна з чотирма баранячими головами, птахами та різьбленням. На превеликий жаль, — відзначав у листі до Археологічної комісії Косцюшко, — цей храм було зруйновано ще в давні часи, і в пізню порівняно добу занепаду мистецтва та зубожіння міста, відновлено у значно зменшеному вигляді. Храм привертає особливу увагу»¹⁸ (у листі йдеться про базиліку у базиліці № 15).

Відкриття дали можливість привнести нове в історію Херсонесу, але перед дослідником постав ряд практичних труднощів: як зберегти відкрите, що постійно руйнується таким сусідом як монастир, де зібрати та захистити від пограбування знахідки мармурів.

Але, мабуть, найзначнішим науковим підсумком перших років розкопок було виявлення стратиграфії городища. Косцюшко писав, що найраніший шар датується знахідками амфорних ручок з клеймами астиномів, далі йшов шар, в якому зустрічалися римські монети, і нарешті — з полив'яним посудом і монетами візантійської доби¹⁹. До того ж Косцюшко не тільки фіксує чергування шарів, але й намагається пов'язати наявну стратиграфію з певними будівельними рештками.

Особливу увагу, на його думку, привертають розкопки, що велись із зовнішнього боку оборонних стін Херсонеса, де ведуться «розкопки культурних нашарувань окремих епох, спочатку верхній — візантійський, далі — римський і, нарешті, грецький, автономний до самої материкової скелі. Оскільки у цьому місці протягом багатьох століть викидали через стіну череп'я столового посуду, то поширові розкопки тут

¹⁴ Архив ЛОИА.— 1887.— Ф. 1.— Дело 22.— Л. 89.

¹⁵ Там же.— Л. 104.

¹⁶ Косцюшко-Валюжинич К. К. Археологические раскопки в Херсонесе в 1894 году.— Севастополь, 1895.— С. 10.

¹⁷ Косцюшко-Валюжинич К. К. Гробница с драгоценным ожерельем, найденная в Херсонесе.— Севастополь, 1896.

¹⁸ Архив ЛОИА.— 1889.— Ф. 1.— Дело 52.— Л. 44.

¹⁹ Там же.— Л. 12.

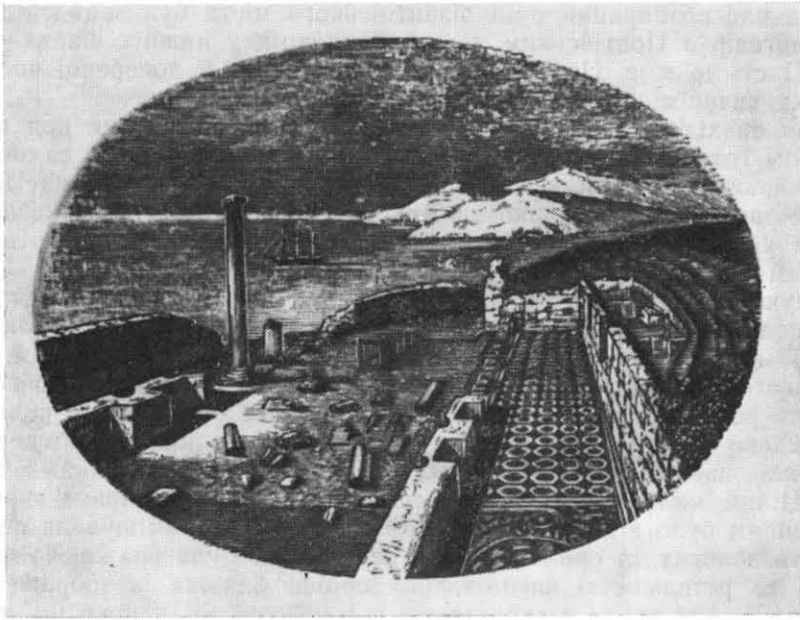

Рис. 3. «Уварівська базиліка».

можуть стати практичною школою для тих, хто вивчає археологію. Поступово знімаючи нашарування, ви можете скласти повний опис знахідок, які належать до доби, що ви вивчаєте. А оскільки, завдяки винятковому явищу, ще до кінця не з'ясованому, через яке стіни усіх перелічених трьох епох збереглися, то маєте до опису, який ви склали, ще й небачену архітектурну ілюстрацію. От цілком належне місце, де наші вчені, археологи могли б у вакаційний час читати лекції з історії давнього Херсонеса без будь-яких витрат на туманні картини»²⁰.

Можна по роках перелічити все, що зробив та відкрив Косцюшко у Херсонесі, можна описувати щоденну, повну напруженого драматизму боротьбу з монастирем, інколи через дрібниці: камінь з розкопок, який монастир вважає своєю власністю, протидія завідуючого розкопками наміру перетворити Херсонес на пасовисько для монастирської худоби або через те, як зберігаються знахідки у монастирському музеї.

Але головне: справа розкопок та боротьба за створення справжнього музею просувалась. І через 10 років від початку розкопок Археологічна комісія підбила перші, але вже досить відчутні підсумки діяльності К. К. Косцюшка-Валюжинича. «За 10 років ним досягнуто надзвичайно різносторонніх, блискучих результатів. Він дослідив до материка значні ділянки самого городища. До того ж під руїнами візантійського Херсонеса у багатьох місцях відкрито фундаменти давнього греко-римського міста, яке було зовсім невідомим попереднім дослідникам Херсонеса. На досліджених ділянках міста Косцюшко відкрив 20 храмів та каплиць-усипалень, місцями із залишками мозаїчних підлог, кафедральний собор, де під місцем престолу знайдено було срібний ковчег VI ст. (рис. 3, 4).

Відкрито оборонну стіну протягом значної відстані. Ці відкриття, разом з численними житловими приміщеннями, вулицями, погребями, цистернами, водоводами — дають багаті матеріали для майбутнього дослідника топографії міста». Але незважаючи на вагомість відкритого, музей історії Херсонеса створено не було. Знахідки, як відзначали в Археологічній комісії, тимчасово зберігаються на складі старожитностей, який «має на меті лише подати випадковим відвідувачам Херсонеса деякі зразки речей, які тут знаходять, аби збудити в них цікавість до місцевості, що досліджується»²¹.

²⁰ Косцюшко-Валюжинич К. К. Новости археологии.— Севастополь, 1901.— С. 9.

²¹ Архив ЛОИА.— 1894.— Ф. 1.— Дело 250.— Л. 8—9.

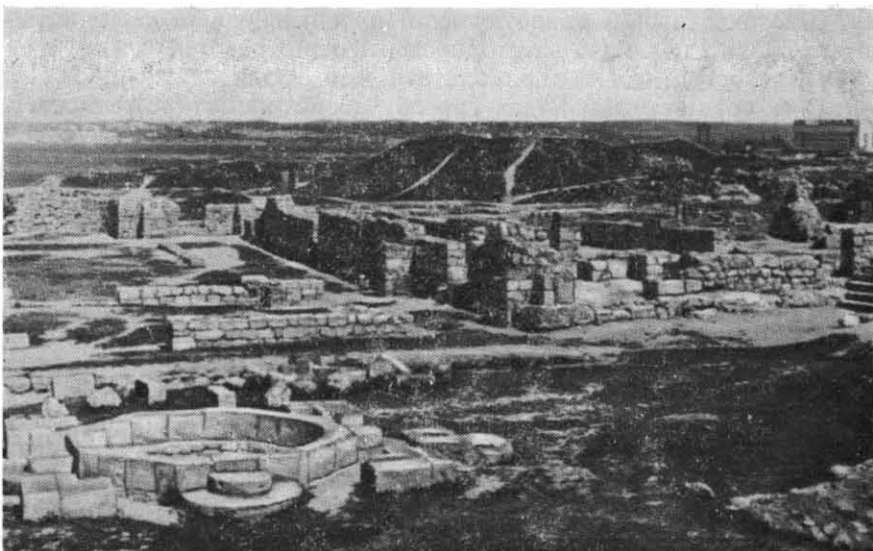

Рис. 4. Видляд «Уварівської базилики» після реставрації.

Але Косцюшко обстоював ідею створення справжнього музею, щоб вчені мали змогу вивчати старожитності Херсонесу на місці, одночасно з відкритими руїнами. В одній з праць Косцюшко пише: «На вивчення археології та історії Херсонеса звернуто серйозну увагу, проте маса зібраного на розкопках матеріалу лишається нерозібраною і не розподіленою між вченими, що особливо стосується церковних старожитностей... Зростає також інтерес до розкопок поміж особами, які щорічно відвідують південний берег Криму. Так, у книзі для відвідувачів, що є в музеї, розписалося 1900 р. 5128 осіб. Якщо мати на увазі, що половина відвідувачів не розписується у книзі, то наведена цифра досить значна і свідчить про необхідність створення у Херсонесі впорядкованого музею»²².

Постійні турботи Косцюшка про створення справжнього музею у Херсонесі викликали активну протидію монастиря, який побоювався, що це призведе до ліквідації монастирського сховища старожитностей, де екскурсоводи-ченці часто спродували речі, які сподобалися відвідувачам.

Відгуком боротьби між К. К. Косцюшко-Валюжиничем та монастирем був допис у «Кримському віснику», де не стільки Косцюшко, скільки Археологічна комісія звинувачувалась у тому, що знахідки з одного комплексу потрапляли до різних музеїв, і тільки, на думку автора, створення музею під егідою монастиря припинило б це «наукове розкрадання». Звинувачення містяться і в листі єпископа Таврійського Миколи: «З 1888 р. при Херсонеському Таврійському монастирі провадяться розкопки археологічним товариством (єпископ навмисно перекичує: розкопки проводилися не археологічним товариством, а державною установою — Археологічною комісією). На сьогодні відкрито 37 храмів. Між тим, всі речі, за власним розсудом п. Косцюшка, відсилаються до Ермітажу, Москви, або до інших місць. Буває, що речі беруться розрізнено, наприклад, срібного ковчега було відправлено до Ермітажу, а мощі, які там зберігалися — до Херсонеського монастиря. Я вважаю, що таке відношення до справи не можна назвати науковим»²³.

Практично монастирське начальство також обстоювало створення музею, але, на відміну від Косцюшка, музею, де зберігалися б тільки церковні старожитності, і не було б місця для знахідок античного

²² Косцюшко-Валюжинич К. К. *Новости археологии*.— С. 21.

²³ *Архив ЛОИА*.— 1894.— Ф. 1.— Дело 250.— Л. 20. Порівн.: Дело 40.— Л. 335.

часу. Відстоюючи свій монастирський музей, церковне керівництво виступало проти Косцюшка на сторінках місцевих газет.

«Редактор продовжує наполягати, що визначення «наукове розкрадання» повністю відповідає способу зберігання старожитностей, через який усі християнські пам'ятки, що мають величезне наукове значення, пересилаються до Ермітажу, замість того, щоб лишатись у ризницях місцевих монастирів. Невже редакція вважає,— писав Косцюшко у відповідь на звинувачення,— що в останніх сховищах ці скарби будуть більш доступними для наукового вивчення і не піддаватимуться профанації з боку молодих доглядувачів-послушників, які не мають щонайменшого уявлення про значення цих пам'яток. Редактор, мабуть, забув, що 10 років тому на місці давньої каплиці з залишками чудового фрескового живопису всередині апсиди було влаштовано вигрібну яму для монастирської будівлі»²⁴.

У боротьбі проти Косцюшка використовувався будь-який аргумент і редактор «Криму» під диктовку церковних можновладців писав: «Справа в тому, що для Косцюшка-Валюжиніча як історика-археолога, до того ж не православного, речі церковно-православного вжитку, що походять з Херсонесу, не можуть являти іншого інтересу, окрім археологічного, але для нас, простих смертних, ці речі насамперед рідна святиня».

«Насмілюся,— відповідав Косцюшко, — розчарувати його, роз'яснивши, що жителі візантійського Херсонесу були просто християнами, оскільки скорботний розподіл церкви на східну та західну стався 1054 р., і для того, щоб провадити розкопки не тільки у Херсонесі, а також у Візантії, Римі, Равенні та інших центрах давньохристиянського світу, цілком достатньо бути просто християнином». І з їдким сарказмом Косцюшко додає: «Панові редакторіві лишається внести проєкт у грецький парламент і запропонувати послуги в організації нового археологічного штату замість німецьких та англійських вчених, яких належить негайно спровести — до речі, ми стоїмо на порозі ХХ ст.» І кінчаючи замітку, Косцюшко з гіркотою каже: «Болю серцем і, звичайно, не менше від редактора, що позбавлений змоги підтримати і зберегти всі відкриті при розкопках храми, каплиці, водоводи, міські стіни, коротше — весь давній Херсонес, як велетенський музей»²⁵.

Отже, з одного боку, боротьба з монастирем за створення музею, з іншого — з Археологічною комісією.

Ледве побудувавши невеликий музейний будинок, який дістав назву «Склад старожитностей», з надією на підтримку Археологічної комісії, Косцюшко писав до АК: «Музейчик вийшов укладистий... Якщо у майбутньому буде музей у місті, тоді цей можна буде відвести для зберігання мармурів. Чи не вважає Комісія вчасним розпорядитися про перенесення до нашого музею тих речей, які монастир вважає своєю власністю, з темного та брудного підвалу. Я б міг прийняти все за описом, і тоді б вийшов музей на славу»²⁶ (рис. 5).

Але, остуджуючи його запал, відповідають йому ввічливо-холодним листом: «Майте постійно на увазі, що теперішня колекція вашого Складу має значення тимчасове; Археологічна комісія за своїм статутом не організовує музеїв; жоден спеціаліст не буде вивчати Херсонеських старожитностей за зліпками та фотографіями, якщо є можливість вивчати їх у Петербурзі та Москві в оригіналах. Навряд чи доцільна продаж видань Комісії при Вашому Складі. До того ж, чи варто відкривати крамницю для 3—4 чоловік? Адже більшість Ваших відвідувачів — це люди, що нічого не тямлять в археології і пуття з цього для археології не буде, навіть якщо Ви зміните вивіску»²⁷.

З гіркотою, але пророче відзначає Косцюшко на полях цього лис-

²⁴ Див.: Крымский вестник.— 1899.— № 256.

²⁵ Косцюшко-Валюжинич К. К. О раскопках в Херсонесе // Салгир.— 1899.— № 165.— С. 1.

²⁶ Архив ЛОИА.— 1890.— Ф. 1.— Дело 26.— Л. 15.

²⁷ Архив ХГИАЗ.— Дело 39.— Л. 175.

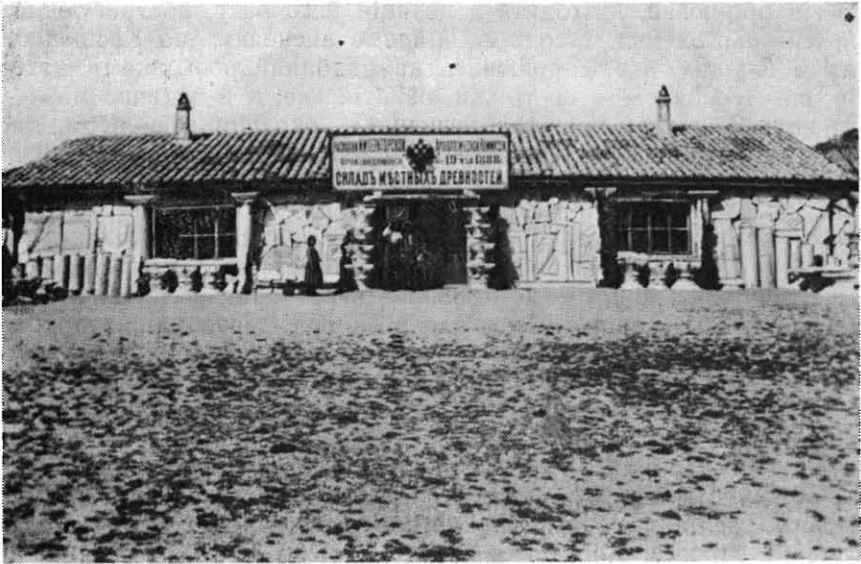

Рис. 5. Перша музейна експозиція на території музею.

та В. Г. Тізенгаузена: «Погляд кабінетного вченого, який ніколи не був у Херсонесі і прирівнює його до тих городищ, де дійсно немає чого влаштовувати музей. Розкопки у Херсонесі триватимуть ще ціле століття й невже всі старожитності будуть постійно перевозитися до Москви чи Петербурга? Я впевнений, що питання про місцевий музей — це тільки питання часу».

Боротьба точилася не тільки навколо музею, а й навколо методики зберігання матеріалів. Прикладом дріб'язкових причіпок були зауваження члена Археологічної комісії О. Л. Спіцина, який після двох днів, проведених у Херсонесі, відзначав, що звітність про спосіб зберігання старожитностей у створеному Косцюшком музеї має суттєві недоліки. «Важливі недоліки, що їх углядів Спіцин, полягають у відсутності в моїх звітах малюнків, зроблених рукою із знайдених старожитностей, і у відсутності ярликів на речах, що розвішані у шафах, на стінах музею... для чого потрібні ярлички на всіх речах, що зберігаються у Музеї старожитностей? Якщо для обліку складу, то для цього я маю спеціальну книгу, до якої вноситься кожен черепок, кожна намістина, кожен уламок мозаїки, а також відмічаються всі старожитності, які відправлено до Комісії та історичного музею та описано у звітах та спеціальних виданнях. Якщо для того, щоб професори та молоді вчені, які відвідують музей, могли довідатись про те, де знайдено речі, що їх зацікавили, то ярлики без моєї особистої участі, без наведення довідок у звітах, нічого не пояснюють, а між тим, на що перетворюються шафи, вітрини, і, головним чином, стіни, якщо на глиняних грузилах, риболовних гачках, скляних браслетах та інших старожитностях, які розвішано сотнями, буде наліплено ярлички»²⁸.

Одним із справедливих докорів Косцюшку, який може висловити й сучасний дослідник історії Херсонеса, є депаспортизація знахідок. Проте аналіз архівних матеріалів, книг для запису знахідок, що його зробила І. А. Антонова²⁹, показав, що Косцюшко записував увесь матеріал покомбілексно і пошарово. Біда в тому, що сьогодні важко буває зрозуміти основи паспортизації знахідок, якими користувався дослідник.

І якщо ми прагнемо бути об'єктивними, оцінюючи значення праць К. К. Косцюшка-Валюжиніча, то слід передусім знати умови, в

²⁸ Архив ЛОИА.— 1887.— Ф. 25.— Дело 336.— Л. 8.

²⁹ Антонова И. А. К. К. Косцюшко-Валюжинич. К вопросу о методике раскопок и паспортизации находок // Проблемы исследования Херсонеса. К столетию регулярных раскопок: 1888—1989 гг. (Тез. докладов).— Севастополь, 1989.— С. 3.

яких він працював, підходити з позицій його часу, абстрагуючись від досягнень сьогодення. І тоді ми дійдемо висновку, що Косцюшко був одним з перших, хто, спираючись на надбаний розкопками матеріал, довів, що Херсонес — є не тільки візантійське, а й античне місто. У ті роки, коли Херсонес вважали незначним, околичним полісом, дослідник показав наявність тут власного ремісництва, передусім — керамічного виробництва. І це тоді, коли вважалося занадто сміливим припущення, що «Херсонес міг мати свої горщики».

Пояснює Косцюшко і з якої причини виникла думка про відсутність античних шарів і про бідність культури Херсонеса. «До початку систематичних розкопок — до 1888 р. — через брак матеріалу — як наслідку невдалого вибору місця для розкопок, серед наших археологів склалася думка, що Херсонес не мав власного виробництва і навіть глиняні горщики привозили сюди з Греції в обмін на засолену рибу»³⁰.

К. К. Косцюшко-Валюжиніч перший почав проводити пошарові розкопки на широкій площі, а там, де це було неможливо, застосовував траншеї. Щоправда, на кресленнях він намагався пов'язати відкриті з певними періодами. Цим визначається його значення саме як польового дослідника, оскільки його внесок у теоретичну археологію обмежений звітами. Косцюшко відзначив межі початкового ядра міста і зумів визначити напрям збільшення міської території. Він перший почав вивчення міської округи за межами стін Херсонеса.

Саме це дозволяє нам сьогодні погодитися з оцінкою його діяльності, яку дає в одному з листів О. Бобринський: «Пам'ятаєте, це було у дні повного затемнення сонця? Для Херсонеса нове сонце світило відтоді так ясно і постійно, невтомна Ваша енергія, Ваше терпіння та акуратність дали результати, якими Ви з повним правом можете гордитися. Здається ніхто, навіть заповзяті скептики, не будуть заперечувати й сумніватись у важливості розкопок у Херсонесі, й у тому, що відкриттям цього джерела наукового світла ми цілком зобов'язані Вам»³¹.

«Йі настане час, коли належно оцінять Вашу працю, віддану для історії нашого краю та батьківщини», — продовжує думку О. Бобринського академік К. В. Болсуновський³².

На закінчення хотілося б сказати кілька слів про біографію Карла Казимировича Косцюшка-Валюжиніча.

Він народився 1847 р. у родині могилівського шляхтича. Освіту здобув у Гірничому корпусі, з якого вибув у 1867 р., під час перетворення Корпусу на вищий навчальний заклад, за станом здоров'я. 1868 р. став до служби на Дінабурсько-Вітебській залізниці, де працював до 1872 р., після чого був службовцем на будівництві Лозовсько-Севастопольської дороги до 1873 р., пізніше займав посаду конторника, рахівника, бухгалтера на Дінабурсько-Вітебській залізниці. 1881 р. залишив службу та переїхав до Криму. Як приватна особа, вивчав історію Таврики, брав участь у створенні Гуртка любителів історії. Одним із завдань гуртка було збереження від розкрадання матеріалів розкопок у Херсонесі, які погано контролювалися. На свої кошти, на внески членів Гуртка Косцюшко купував для музею та бібліотеки гуртка різні речі з розкопок, які перепродавали любителям антикваріату скупники.

1885 р. його було обрано Товаришем директора Севастопольського банку, 1891 р. став членом Археологічної комісії.

К. К. Косцюшко-Валюжиніч не був професійним істориком. Як багато з тих, хто працював на благо історичної науки у другій половині XIX ст., він — дилетант. У цьому відношенні Косцюшко належить до того ж покоління дослідників, до якого належали Г. Шліман, К. Хуман. Саме цим можна пояснити певні прорахунки у методиці дослідження та фіксації знахідок, які сьогодні ми можемо помітити.

³⁰ Косцюшко-Валюжиніч К. К. *Новости археологии.* — С. 10, 14.

³¹ *Архив ХГИАЗ.* — Дело 39. — Л. 211.

³² *Там же.* — Дело 44. — Л. 300.

Не будемо ставити питання: чи набагато краще розуміли б ми історію Херсонеса, якби те, що дослідив Косцюшко, ми вивчали сьогодні? Відповідь може бути одна. Але при цьому треба враховувати, що багато з дослідженого Косцюшком могло зовсім не зберегтися до нашого часу.

Вплив особистості К. К. Косцюшка-Валюжиніча на нас, його нащадків, в іншому: в самовідданому служінні обраній справі. І чи багато з нас може повторити його слова: «Я настільки відданий справі дослідження Херсонеса, і, як фанатик, так далеко зайшов, що повернення немає. Для мене розлучитися з Херсонесом — це те саме, що розлучитися із життям»,— маючи на увазі діяльність, що стала долею³³. Ми можемо пишатися людьми ХІХ ст., для яких врятування пам'яток минулого стало метою життя, які, не маючи вчених звань, розуміли, що «позбавити науку дальшого розвитку, не провадити корисних розшукань, шкодуючи на них коштів, не збагачувати сховища старожитностей колекціями,— все це непросто для кожного, хто любить свою вітчизну, а значить, і її старожитності»³⁴.

Одержано 30.01.90

³³ Архив ХГИАЗ.— Дело 39.— Л. 219.

³⁴ Записка сотника Нестерова. О раскопках в Донской земле // ГИМ.— ОПИ.— Ф. 17.— Дело 561.— Л. 32.